Data przesłania tekstu: 30 IX 2018 r.

Data przyjęcia tekstu do druku: 11 X 2018 r.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2018.019>

Vol'ga İvanova, *Asabistyâ arhivŭ Belarusi kanca XVIII–nač. XXI st.*, Minsk 2014, ss. 403.

Olga Iwanowa, Autorka recenzowanej pracy, jest obecnie profesorem w Katedrze Źródłoznawstwa Wydziału Historycznego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku. W roku 2004 zakończyła licencjackie studia o specjalności historyczno-archiwistycznej, rok później studia magisterskie. W czasie studiów (2002–2005) pracowała w Białoruskim Państwowym Archiwum – Muzeum Literatury i Sztuki na stanowisku archiwisty. W 2008 r. ukończyła studia doktoranckie. W 2009 r. uzyskała stopień doktora nauk na podstawie dysertacji „Prywatne archiwa w narodowym zasobie archiwalnym Republiki Białorusi”. W latach 2008–2011 pracowała na stanowisku docenta Wydziału Ekonomii i Zarządzania w Instytucie Parlamentaryzmu i Przedsiębiorczości. Główne zainteresowania naukowe Olgi Iwanowej skupiają się na szeroko pojętej archiwistyce (ze szczególnym uwzględnieniem archiwów prywatnych i terminologii) oraz źródłoznawstwie. Jest ona autorką ponad 30 artykułów i rozdziałów w pracach zbiorowych¹.

Recenzowana praca składa się z dwóch części. Część pierwszą tworzą, pomijając notę *Od Autora* (s. 5–6), wstęp (s. 7–21), cztery rozdziały merytoryczne (s. 22–127), zakończenie (s. 128–129). Rozdziały merytoryczne poświęcono kolejno: tradycjom przechowywania prywatnych archiwów w różnych krajach świata (s. 22–34), historii przechowywania prywatnych archiwów na ziemiach białoruskich od końca XVIII w. do czasów współczesnych (s. 35–83), stanowi zachowania białoruskich archiwów prywatnych współcześnie (s. 84–106), sposobom wykorzystania archiwów prywatnych w badaniach naukowych (s. 107–127). Każda z wymienionych części (rozdziałów), z wyjątkiem

¹ Informacje na temat autorki recenzowanej pracy ze strony internetowej Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku zob. *Docent Ivanova Ol'ga Sergeevna*, <https://www.bsu.by/main.aspx?guid=198931> (dostęp 29.10.2017 r.)

rozdziału o tradycji przechowywania prywatnych archiwów w różnych krajach świata, składa się z kilku podrozdziałów (o czym niżej).

Drugą część recenzowanej publikacji stanowi Przewodnik, poprzedzony przedmową (s. 132–136), po zachowanych białoruskich archiwach prywatnych w zasobach archiwów i zbiorach bibliotek i muzeów państwowych i prywatnych Azerbejdżanu, Białorusi, Czech, Francji, Kanady, Litwy, Łotwy, Niemiec, Polski, Ukrainy, Watykanu, Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (s. 131–375). Publikację uzupełniają: spis skrótów (s. 376–377), spis instytucji ujętych w informatorze (s. 378–380), spis wykorzystanych publikowanych pomocy informacyjno-ewidencyjnych (s. 381–385), indeks osobowy (s. 386–403).

We wprowadzeniu Autorka zajmuje czytelnika trzema kwestiami. Pierwszą z nich są rozważania na temat relacji między spuściznami archiwalnymi a zachowaniem pamięci (s. 7–11). Na podstawie bardzo ogólnych koncepcji, podkreślając wyjątkowe znaczenie dla tego zagadnienia staropolskiej sylwy, jako „archiwum sarmackiej pamięci”, konstatuje że „archiwa w takim kontekście rozwijały się jako środki realizacji potrzeb człowieka i zachowania pamięci o swoim istnieniu, działalności, kulturze, tradycji i ich przekazaniu następnym pokoleniom” (s. 7). Genezy spuścizn archiwalnych, tworzonych z pełną świadomością przez ich twórców, Autorka upatruje za J. F. Kononowem, w XVIII w., przywołując przykład spuścizny niemieckiego poety Johana W. Goethego, uporządkowanej zresztą przez niego samego i po części opublikowanej w l. 1822–1823. W przypadku ziem dzisiejszej Białorusi za prekursorów działań mających na celu ocalenie od zapomnienia spuścizn archiwalnych w drugiej połowie XIX w. uznała kolekcjonerów Michała Fedorowskiego i Adama Jelskiego. Podkreślając słusznie, że wraz z rozwojem takich ideologii jak pozytywizm czy marksizm, zainteresowania jednostką, a więc i archiwami pozostawionymi przez osoby prywatne od końca XIX do poł. XX w. było niewielkie. Antropologizacja nauk humanistycznych w drugiej połowie XX w. przyniosła ponownie wzrost zainteresowań dokumentacją wytwarzaną i gromadzoną przez osoby prywatne. Szczególnie istotny dla docenienia archiwów osobistych w krajach socjalistycznych był „kryzys reprezentacji” dokumentów odzwierciedlających rzeczywistość społeczeństw tych państw w minionym okresie. Stąd wiele inicjatyw państwowych i społecznych zmierzających do zachowania różnego rodzaju dokumentów gromadzonych przez osoby prywatne, takich jak: moskiewskie Narodowe Archiwum, polska KARTA, ukraińska Elita Ukrainy XVIII–XX w., czy białoruskie Archiwum najnowszej historii.

W podrozdziale o granicach i strukturze archiwów osobistych (s. 11–16) Autorka w oparciu o liczny, choć dosyć jednostronny geograficznie, przegląd stanu badań w zakresie terminologii i definiowania „комплексаў дакументаў асабістага паходжання” (s. 11) daje krótki przegląd różnych rodzajów archiwów prywatnych (archiwa rodowe i rodzinne, majątkowe, czyli dworskie, osobiste, kolekcje i zbiory), a następnie przechodzi do definiowania archiwów osobistych w archiwistyce niemieckiej, polskiej i radzieckiej.

Tej ostatniej zresztą poświęca najwięcej miejsca, co jest zrozumiałe, biorąc pod uwagę pozbawienie w niej samoistnego znaczenia tego rodzaju archiwów. Co ciekawe, Autorka recenzowanej pracy nie podaje własnej definicji archiwum osobistego, ale na na bazie teoretycznych i praktycznych rozwiązań zastosowanych w latach 80. XX w. w radzieckiej archiwistyce podaje jego charakterystyczne cechy zawartości i struktury.

Ostatni podrozdział wstępu zawiera informacje na temat wykorzystanych w trakcie powstawania recenzowanej publikacji źródeł i literatury (s. 17–21). W zakresie źródeł archiwalnych Autorka wytypowała ponad 100 instytucji (archiwów, muzeów i bibliotek) na terenie Białorusi, kilku innych krajów, głównie europejskich, w których zidentyfikowała ponad 1400 archiwów osobistych, w różnym stanie zachowania i postaci, białoruskich twórców i działaczy różnych dziedzin sztuki, nauki, polityki. Kwerendowała je osobiście, bądź też w oparciu o pomoce ewidencyjno-informacyjne. Bardzo przydatne w lokalizacji i charakterystyce archiwów osobistych okazały się również wydawnictwa źródłowe i literatura, głównie z zakresu historii, archiwoznawstwa i źródłoznawstwa. Autorka wykorzystała też w swojej pracy bardzo bogatą literaturę w zakresie aspektów teorii i metodyki archiwów osobistych, głównie białoruskich, polskich i rosyjskich (radzieckich) autorów.

Rozdział poświęcony tradycji przechowywania prywatnych archiwów w różnych krajach świata (s. 22–34) Autorka rozpoczyna od przeglądu terminologii i definiowania archiwów prywatnych, przytaczając definicje i charakterystyki tego rodzaju archiwów ze znanych powszechnie podręczników archiwistyki, począwszy od publikacji Mullera, Feitha i Fruina z roku 1898. Różne interpretacje pojęcia archiwum prywatnego przekładają się obecnie w różnych krajach na zaliczanie do tej grupy archiwów, tworzonych nie tylko przez osoby prywatne, ale również i instytucje życia publicznego. Na przykład w Niemczech do tej kategorii zaliczane są archiwa samorządowe i archiwa partii (s. 23). Innym przykładem rozumienia archiwum prywatnego, o charakterze instytucjonalnym, jest tworzenie tzw. archiwów literatury i sztuki, czy archiwów literackich konkretnych artystów. Są one albo częścią zbiorów innych instytucji aniżeli archiwa, na przykład bibliotek czy muzeów, albo też stanowią samodzielne instytucje, tak jak na przykład Muzeum Charlesa Dickensa w Londynie. Następnie Autorka przywołuje fakty poruszania różnych aspektów problematyki archiwów prywatnych na międzynarodowych kongresach archiwów (Paryż 1950 r., Florencja 1956 r., Moskwa 1972 r.), międzynarodowych konferencjach (VII Międzynarodowa Konferencja Okrągłego Stołu Archiwów w 1962 r., IV Międzynarodowa Konferencja z serii *Colloquia Jerzy Skowronek dedicata* z 1998 r.). Dosyć szeroko Autorka omówiła wnioski z realizowanego w ramach UNESCO w 1984 r. programu „The Preservation and Administration of private archives”.

W dalszej części tego rozdziału przedstawiono pokrótce genezę i rozwój działań zmierzających do przejmowania zasobów archiwów prywatnych przez państwowe służby archiwalne w krajach europejskich i USA. Proces ten zapoczątkowano we Francji

w pierwszych latach rewolucji tzw. burżuazyjnej, kiedy to w oparciu o dekret z 1793 r. zakładający konfiskatę majątku jej przeciwników, którzy udali się na emigrację, przewidywano również zajęcie ich archiwów.

Omawiając zagadnienie przechowywania prywatnych archiwów w zasobach i zbiorach instytucji państwowych Autorka rozpoczyna omawianie przebiegu tego procesu od Francji, wskazując na takie działania jak utworzenie krótko po zakończeniu II wojny światowej sekcji archiwów gospodarczych i prywatnych w Archiwach Narodowych w Paryżu i tworzenie prawa archiwalnego (ustawy z 25 czerwca 1794 r., 3 stycznia 1979 r., 15 lipca 2008 r.). Zwraca przy tym uwagę, w odniesieniu do zapisów ostatniej ustawy, na próby roztoczenia wyjątkowej opieki ze strony państwowej służby archiwalnej we Francji nad fragmentami archiwów osobistych polityków, zawierających materiały dokumentujące ich działalność publiczną – między innymi poprzez zakup tych materiałów.

W Niemczech problematyka archiwów prywatnych, a szczególnie osobistych, ma bardzo solidne uwarunkowania teoretyczne. Autorka omawiając dorobek niemieckich archiwistów w tym zakresie szczególnie podkreśla osiągnięcia Wolfganga A. Mommsena i opracowany przez niego przewodnik po spuściznach w niemieckich archiwach i bibliotekach². Cenna inicjatywą była kontynuacja jego pracy, efektem czego było stworzenie przez Bundesarchiv bazy danych „Nachlassdatenbank”.

We Włoszech zainteresowanie archiwami prywatnymi pojawiło się w okresie międzywojennym. Od roku 1963, archiwa prywatne mające co najmniej 70 lat podlegają opiece ze strony państwowych instytucji kultury.

W Wielkiej Brytanii za milowe kroki w szeroko rozumianej opiece ze strony państwa nad prywatnymi archiwami Autorka uznała dwa wydarzenia: działania królewskiej komisji z roku 1869 w zabezpieczaniu rękopisów z prywatnych zbiorów przez państwowe instytucje oraz utworzenie British Records Association, prowadzącej szeroko zakrojone działania zmierzające do zabezpieczenia prywatnych archiwów, nie tylko tych zgromadzonych w państwowych instytucjach.

Omawiając zagadnienia archiwów prywatnych w relacji z instytucjami państwowymi w USA Autorka odwołała się do przykładu tworzenia od 1938 r. bibliotek i muzeów poszczególnych prezydentów, które znajdują się pod nadzorem National Archives and Records Administration. Ogólnie wszelkie archiwa prywatne i osobiste, o ile trafiają do instytucji publicznych, pozostają w gestii ich właścicieli.

Przechodząc do omówienia problematyki przejmowania prywatnych archiwów przez państwową służbę archiwalną w krajach byłego bloku socjalistycznego, Autorka podkreśla fakt ustawowego i bezwarunkowego przejścia przez państwo większości archi-

² Szkoda, że Autorka w tym przypadku, jak i w innych, nie cytuje bezpośrednio prac przez siebie przywoływanych, ale bazuje na opracowaniach ogólnych, w tym przypadku artykule H. Robótki o niemieckiej literaturze na temat archiwów prywatnych.

wów prywatnych, które weszły w skład tzw. państwowego, bądź narodowego, zasobu archiwalnego.

Charakteryzując relacje między prywatnymi a państwowymi archiwami w Polsce, Autorka nawiązuje do dekretu Naczelnika Państwa z 1919 r., który zakładał możliwość współpracy między nimi. Dalej pokrótce omówiła wpływ na stan archiwów prywatnych dekretu o archiwach państwowych (29 III 1951 r.) i ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (14 VII 1983 r.). Podkreśliła, że w związku z przeobrażeniami społecznymi i politycznymi w Polsce po 1989 r. pojawiają się coraz częściej działania prawne zmierzające do odzyskania z rąk państwowych instytucji, głównie archiwów, prywatnych dokumentów przejętych przez państwo po II wojnie światowej.

Dalej Autorka przywołuje inicjatywy społeczne, jakie pojawiły się w krajach byłego bloku socjalistycznego, od końca lat 80. XX w. zmierzające do gromadzenia wszelkich dokumentów, głównie prywatnej proveniencji, zarówno elit, jak i zwykłych obywateli (w Rosji Narodowe Archiwum, w Polsce KARTA, na Ukrainie Elity Ukrainy). Rozpad bloku komunistycznego przyniósł również zmiany w ustawodawstwie archiwalnym poszczególnych jego krajów także w zakresie archiwów prywatnych. Wszystkie one zakładają możliwość przekazania lub sprzedaży prywatnych dokumentów państwowym instytucjom. W innym przypadku nakładają na ich twórców i właścicieli obowiązek ich zabezpieczenia.

Osobiste archiwa tworzone przez białoruskich działaczy społecznych i politycznych oraz twórców kultury i sztuki z racji braku państwowości Białorusi narastały do czasu utworzenia Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej poza jakimkolwiek związkiem z instytucjami państwowymi. W myśl przepisów z roku 1922 i 1928 archiwa osobiste na terenie BSRR jako fragment państwowego zasobu archiwalnego podlegały procesowi nacjonalizacji, wprowadzono również obowiązek ich rejestracji. Stan ten trwał do czasu uzyskania przez Białoruś pełnej niepodległości. W latach 90. XX w. definiując pojęcie narodowego zasobu archiwalnego Republiki Białorusi automatycznie objęto nim również dokumenty prywatnego pochodzenia, w tym archiwa osobiste, zarówno te znajdujące się na terenie Białorusi, jak i w chwili obecnej przechowywane poza jej granicami. W tym drugim przypadku ze strony władz archiwalnych Białorusi przedsięwzięte są działania pozyskania ich bądź w formie oryginalnej, bądź kopii, zgodnie z międzynarodowym prawem archiwalnym. Podobnie do polskiej ustawy o zasobie narodowym i archiwach również jej białoruski odpowiednik zakłada funkcjonowanie tego typu archiwów w granicach państwowego i niepaństwowego zasobu archiwalnego, z obowiązkiem jego rejestracji.

W rozdziale o historii przechowywania archiwów osobistych na Białorusi od końca XVIII w. do współczesności (s. 35–83) Autorka omawia to zagadnienie w ramach czterech podrozdziałów. Chronologicznie Autorka wymienia jednak pięć okresów w rozwoju archiwów na terenie Białorusi: koniec XVIII–pocz. XX w., 1918–1941, 1941–1945, 1945–1991, po 1991 r.

Okres od końca XVIII do początku XX w., a więc okres białoruskiej bezpaństwowości, charakteryzował się wchłanianiem archiwów osobistych urzędników carskiej Rosji do centralnych archiwów w Petersburgu i Moskwie, naukowców do archiwum Akademii Nauk, literatów i artystów do oddziału rękopisów publicznej biblioteki w Petersburgu i Muzeum Rumiancewa. W ciągu XIX w., a szczególnie na przełomie wieku XIX i XX zaczęto tworzyć kolekcje, w skład których wchodziły archiwa osobiste, chociażby w Galerii Tretiakowskiej, czy Muzeum Teatralnym Bachruszyna w Moskwie. W tym samym czasie w Warszawie, w bibliotekach tworzonych przez ziemiańskie rodziny Krasieńskich, Zamojskich czy Przeździeckich, swoje miejsce przechowywania znalazły archiwa osobiste społeczników i twórców kultury i sztuki wywodzących się z ziem białoruskich: Bobrowskiego, Chmary, Daniłowicza i Trembeckiego. Do instytucji gromadzących spuścizny archiwalne działaczy społecznych i twórców kultury i sztuki można dodać jeszcze chociażby biblioteki uniwersytetów w Krakowie i Wilnie oraz biblioteki i instytucje samorządowe. Oczywiście duża część archiwów osobistych uległa zniszczeniu, na przykład jak archiwum Tadeusza Kościuszki, notarialnie zniszczone w myśl jego ostatniej woli.

Wśród gromadzonych w XIX w. archiwów osobistych Autorka wymienia również Archiwum Filomatów, zebrane pierwotnie przez Onufrego Pietraszkiewicza (zm. 1863 r.), w którym oprócz akt Towarzystwa Filomatów znajdowała się korespondencja i rękopiśmienna twórczość ich członków. Dalej wspomina o historykach, którzy na potrzeby swoich badań zbierali źródła archiwalne, stanowiące i dzisiaj cenne materiały do dziejów Białorusi i Białorusinów, wśród których znajdowały się również dokumenty prywatnej proveniencji. Wśród tych historyków wymienia między innymi profesorów wileńskiego uniwersytetu: Adama Naruszewicza, Michała Bobrowskiego i Józefa Jaroszewicza. Charakterystyczny dla tego okresu był los prywatnych zbiorów po śmierci ich twórców, kiedy to najczęściej ulegały one rozproszению w drodze sprzedaży. Tak stało się między innymi ze spuścizną Ignacego Onacewicza, której właścicielami stali się m.in. Konstanty Świdziński, Edward Raczyński czy Romuald Podbereski.

W II poł. XIX wieku rozpoczyna się proces tworzenia publicznych instytucji, których celem było między innymi zabezpieczanie i opracowywanie dokumentów odzwierciedlających działalność wybitnych osobistości ze świata polityki, kultury i sztuki. Taką rolę pełniły od 1856 r. w Wilnie Muzeum Starożytności i Wileńska Komisja Archeologiczna. Na przełomie XIX i XX w. podobną rolę pełniły m.in. Wileńska Komisja Archeograficzna, archiwa akt dawnych w Wilnie i Witebsku oraz witebska Archiwalna Komisja Naukowa. Za wyjątkowe w tym zakresie należy uznać Muzeum Murawiewskie, utworzone w dużej mierze w oparciu o materiały dotyczące działalności generała gubernatora litewskiego z okresu powstania styczniowego Michała Murawiewa. Według Autorki był to jeden z pierwszych przykładów wykorzystania osoby i świadectw jej działalności w celach ideologicznych (s. 40).

W tym samym czasie na Białorusi powstają też prywatne zbiory tworzone nie zawsze przez osoby mające duże możliwości finansowe, ale doceniające potrzebę zachowania

od zapomnienia i zniszczenia wszelkich śladów kultury białoruskich ziem. Wśród nich Autorka omawia szczegółowiej kolekcje stworzone przez Aleksandra Jelskiego, Michała Federowskiego i Aleksandra Żyrkiewicza. Ten pierwszy zgromadził w swoim majątku Zamość ok. 20 tys. rękopisów, głównie z okresu XVII–XIX w., wśród których znajdowało się wiele prywatnych dokumentów. Co ciekawe, Jelski nadał im systematyczny porządek według kryterium rzeczowo-osobowego, a każdą jednostkę (fascykuły, paczki) dokładnie opisał. Żyrkiewicz w przeciwieństwie do Jelskiego dużą część gromadzonych przez siebie materiałów sprzedawał publicznym instytucjom z terenu całego cesarstwa, jak i innym prywatnym kolekcjonerom.

Wielu z tych prywatnych zbieraczy i kolekcjonerów obawiając się o los swoich zbiorów, przed śmiercią często przekazywała bądź sprzedawała je, w całości a częściej we fragmentach, publicznym instytucjom. Tak na przykład, Aleksander Jelski przekazał Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Wilnie liczącą ponad 5 tys. listów korespondencję Adama Kirkora. W formie anegdoty Autorka przytoczyła fragment listu A. Żerkiewicza napisanego do dyrektora wileńskiego Archiwum Dawnych Akt Iwana Sprogisa, w którym Żarkiewicz udzielał rad w sprawie zachowania „drażliwej” części spuścizny dyrektora, jaką stanowiły jego pamiętniki (s. 43–44).

Oczywiście zdecydowana większość archiwaliów prywatnej proveniencji przechowywanych w prywatnych archiwach i zbiorach oraz instytucjach publicznych w okresie od końca XVIII do pocz. XX w., odzwierciedlała życie i działalność przedstawicieli białoruskich elit, politycznych czy kulturalnych tego okresu. Są jednak również z tego czasu zachowane nieliczne archiwa osobiste „zwykłych” ludzi (s. 44). Jako przykłady Autorka podaje zachowane we wrocławskim Ossolineum, kórnickiej Bibliotece PAN czy Narodowym Historycznym Archiwum Białorusi fragmenty archiwów osobistych zwykłych mieszkańców Białorusi. Najczęściej te zachowane materiały tworzone są przez wspomnienia i korespondencję. Tę część pracy Autorka kończy uwagą dotyczącą dużych strat, jakie przyniosły w zgromadzonych dotychczas prywatnych archiwach i zbiorach działania I wojny światowej.

Podrozdział *Dokumenty prywatnej proveniencji w strukturze państwowego zasobu archiwalnego ZSRR* (s. 46–59) Autorka prawie w całości oparła o pobieżną analizę aktów prawnych obowiązujących w Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, a od 1922 r. w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i poszczególnych republikach związkowych, mających wpływ na gromadzenie i przechowywanie materiałów prywatnej proveniencji. Autorka zaczyna od przypomnienia dekretu Rady Komisarzy Ludowych RFSRR z 1 VI 1918 r. o organizacji i centralizacji spraw archiwalnych, na mocy którego stworzono pojęcie zjednoczonego państwowego zasobu archiwalnego³. Dekrety

³ Określenie „zjednoczony państwowy zasób archiwalny” użyte za Witoldem Suchodolskim, zob. W. Suchodolski, *Organizacja archiwów w Rosji sowieckiej*, „Archeion” 1928, t. 3, s. 72.

z roku 1919 i 1923 w drodze nacjonalizacji w sposób jednoznaczny podporządkowały archiwa osobiste przechowywane w publicznych bibliotekach i muzeach, w tym carskiej rodziny Romanowów, państwowej służbie archiwalnej. W tym okresie z jednej strony wiele dokumentów prywatnej proveniencji uległo celowemu zniszczeniu, z drugiej jednak strony zostały stworzone podstawy prawne do przejmowania tego rodzaju materiałów przez państwową służbę archiwalną. Za pozytywne działania w tym zakresie uznać należy ujęcie w strukturze jednolitego państwowego zasobu archiwalnego sekcji historyczno-literackiej, czy też utworzenie inspekcji w ramach centralnych władz archiwalnych zajmującej się kształtowaniem zasobu archiwalnego w zakresie dokumentów prywatnej proveniencji. Początek lat 20. XX w. przyniósł wyraźny wzrost liczby archiwów osobistych, jakie znalazły się w zasobie Centralnego Archiwum Państwowego, ale również i Publicznej Biblioteki w Petersburgu, Domu Puszkina czy Muzeum Rumiancewa. Ponadto w wielu powstających w tym czasie muzeach gromadzono materiały po działaczach komunistycznych i rewolucyjnych.

W drugiej połowie lat 20. XX w. nastąpiła dalsza centralizacja prywatnych archiwów w zasobie Centralnego Archiwum Państwowego i innych archiwach państwowych, do zasobów których trafić miały z muzeów i bibliotek nieskatalogowane dotychczas dokumenty prywatnej proveniencji.

Problem archiwów osobistych twórców literatury był poruszony na II Zjeździe Archiwistów RFSRR w 1929 r., podczas którego W. Maksakow zaproponował stworzenie w Moskwie Archiwum Historii Literatury, w którym miały być zgromadzone wszystkie archiwa twórców literatury, włącznie z tymi, jakie przechowywane były już w innych instytucjach. Do końca lat 30. zgromadzono w nim znaczną liczbę materiałów prywatnej proveniencji. Dużą rolę w zakresie gromadzenia materiałów po literatach odegrały tworzone w tym czasie na terenie ZSRR muzea poświęcone życiu i twórczości tak wybitnych postaci rosyjskiej czy ukraińskiej literatury jak Aleksander Puszkina, Lew Tołstoj, czy Iwan Franko. Gromadzeniem spuścizn po uczonych zajęło się Archiwum Akademii Nauk ZSRR, utworzone w 1930 r.

W ustawie o państwowym zasobie archiwalnym ZSRR z 1941 r. znalazły się zapisy o gromadzeniu przez archiwa państwowe archiwów osobistych określonych kategorii osób, ze wskazaniem rodzajów dokumentów podlegających ochronie państwa. Materiały dotychczas zgromadzone w bibliotekach i muzeach miały być przekazane do zasobów archiwów państwowych. Ustawa z 1941 r., likwidując pojęcie państwowych zasobów archiwalnych poszczególnych republik, na rzecz jednego zasobu ZSRR, wprowadzała też nową strukturę archiwów państwowych. Wśród nich główną rolę odgrywać miały centralne archiwa ZSRR umiejscowione w Moskwie i Leningradzie, w zasobach których zaczęto koncentrować archiwalia, również osobistego pochodzenia, przechowywane w innych archiwach, bibliotekach i muzeach.

Od końca lat 50. XX w. w środowisku radzieckich archiwistów zaczęto nieco uważniej rozpatrywać kwestię gromadzenia i naukowego opracowania archiwów osobistych. Między innymi w nowej ustawie o państwowym zasobie archiwalnym ZSRR z 1958 r. zagadnieniu archiwów prywatnych i ich ochronie ze strony państwa poświęcony był artykuł 26. Poniekąd pokłosiem nowej ustawy było utworzenie na terenie ZSRR w latach 1960–1986 ośmiu archiwów-muzeów literatury i sztuki, które gromadziły materiały prywatnej proveniencji artystów i twórców różnych dziedzin kultury i sztuki. W latach 60. kilkakrotnie dyskutowano podczas różnego rodzaju spotkań decydenckich gremiów środowiska archiwistów na temat archiwów osobistych, co między innymi doprowadziło do określenia kategorii prywatnych archiwotwórców, których materiały podlegały ochronie państwa, rodzajów tych materiałów, w końcu wyznaczenia zakresu gromadzenia archiwów osobistych przez poszczególne instytucje (archiwa, biblioteki, muzea). W 1967 r. rozpoczęło działalność Centralne Państwowe Archiwum Naukowo-Technicznej Dokumentacji ZSRR, które zaczęło gromadzić spuścizny wybitnych radzieckich uczonych i badaczy. W II poł. 70. XX w. zaczęto coraz więcej uwagi poświęcać problemowi gromadzenia i przechowywania archiwów osobistych zwykłych obywateli ZSRR, a nie tylko, jak dotychczas osób „wyjątkowych”. Ustawa o państwowym zasobie archiwalnym ZSRR z 1980 r. nie wprowadzała w zakresie archiwów osobistych przełomowych rozwiązań. Dopuszczała ona gromadzenie archiwów osobistych nie tylko w archiwach, ale także w bibliotekach i muzeach. Do końca lat 80. XX w. w archiwach państwowych ZSRR zgromadzono ok. 9 tys. archiwów osobistych o objętości ok. 1 mln j.a.

Autorka kończy podrozdział na temat dokumentów prywatnej proveniencji w strukturze państwowego zasobu archiwalnego ZSRR omówieniem głównych osiągnięć epoki radzieckiej w zakresie teorii i metodyki opracowania archiwów prywatnej proveniencji. Jednym z pierwszych opracowań był zbiór przepisów wydany w 1955 r., w którym znalazła się instrukcja opracowania archiwów osobistych XVIII–XX w., jakie zachowały się w oddziale rękopisów Państwowej Biblioteki ZSRR. Do końca lat 80. XX w. opracowano przynajmniej kilkanaście normatywów metodycznych różnego charakteru (wskazówki, instrukcje, zalecenia) dotyczących całościowego, albo częściowego zakresu opracowania archiwaliów prywatnej proveniencji, zgromadzonych w różnego rodzaju instytucjach na terenie ZSRR. Do najaktywniejszych w tym zakresie należały Główny Zarząd Archiwalny ZSRR, Centralne Państwowe Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki ZSRR oraz Archiwum Akademii Nauk ZSRR.

Kolejny podrozdział nosi tytuł *Początek gromadzenia dokumentów prywatnej proveniencji w archiwach, muzeach i bibliotekach Białorusi (1918–1945)* (s. 59–70). Autorka rozpoczyna go od przywołania kilku aktów prawnych wydawanych w latach 1919–1922 przez władze sowieckiej Białorusi, na wzór dekretów Rady Komisarzy Ludowych RFSRR, na mocy których przystąpiono do tworzenia państwowego zasobu archiwalnego BSRR i Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum BSRR.

Lata 20. XX w. charakteryzowały się działaniami zmierzającymi do odnalezienia i zabezpieczenia archiwaliów prywatnej proveniencji. W pierwszej kolejności starano się zlokalizować zbiory, nie tylko archiwalne, ale też biblioteczne i muzealne, gromadzone w ziemiańskich posiadłościach. Na podstawie sprawozdań, jakie spływały do Centralnego Archiwum, wynikało, że wiele z nich w czasie rewolucji i działań wojennych uległo zniszczeniu, inne rozproszonemu, jeszcze inne zostały przez właścicieli wywiezione do Moskwy, Petersburga, Warszawy czy Krakowa. Z zachowanych na terenie Białorusi dworskich archiwów przejęto m.in. archiwalia Zawiszów, Jelskich, Lubomirskich, czy też Chmarów. Archiwalia proveniencji prywatnej odnajdywano również w zbiorach instytucji publicznych. Najcenniejsze z nich, zgodnie z obowiązującym prawodawstwem przekazywane były do moskiewskich archiwów. Tak było na przykład z fragmentem spuścizny (korespondencja) po carze Mikołaju II, jaką odnaleziono w 1918 r. na poddaszu gimnazjum w Mohylewie. Generalnie jednak Autorka konstatuje, że polityka władz Białorusi, w szerszym aspekcie całego ZSRR, nastawiona na nacjonalizację i centralizację oraz likwidację prywatnej własności, w tym również archiwaliów, nie sprzyjała gromadzeniu i zabezpieczaniu archiwów osobistych (s. 63).

Bardzo pozytywną rolę w zakresie gromadzenia archiwów osobistych twórców białoruskiej kultury odegrał w latach 20. i 30. XX w. białoruski oddział Państwowej Biblioteki BSRR. Współpracowało z nim w tym czasie wielu artystów, twórców i uczonych. Podobnie ważną rolę odegrał Instytut Białoruskiej Kultury, genezą sięgający 1921 r. W jego ramach działały różne sekcje (np. literatury, sztuki, historyczno-archeologiczna), które zajmowały się również gromadzeniem i przechowywaniem spuścizn archiwalnych twórców kultury i uczonych. Inny był los spuścizn archiwalnych działaczy społecznych i partyjnych różnych szczebli z okresu międzywojennego. Nie były one przejmowane przez urzędy publiczne, z pewnymi wyjątkami. Obecnie nieliczne archiwa osobiste tych osób przechowywane są w zespole Instytutu Historii Partii w Państwowym Archiwum Republiki Białorusi. Lata 30. przyniosły kolejne straty w zasobach archiwów osobistych osób represjonowanych przez władze państwowe. Część z nich uległa zniszczeniu, część skonfiskowano i umieszczono w archiwach Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych BSRR, jeszcze inne stały się obiektami kupna-sprzedaży.

Losy spuścizn archiwalnych białoruskich działaczy żyjących poza granicami Białorusi wyglądały bardzo różnie. Niektóre z nich trafiły do zbiorów publicznych. Na Litwie było to Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, w którym zbiory oddziału rękopisów zaczęto gromadzić jeszcze przed wybuchem I wojny światowej, a ich zaczątkiem była korespondencja Adama Kirkora, sprzedana Towarzystwu przez Aleksandra Jelskiego. Również w Wilnie od 1921 r. zaczęło działać Białoruskie Muzeum im. Iwana Łuckiewicza, które w swoich zbiorach zgromadziło liczne fragmenty spuścizn, autografy, rękopisy po wielu białoruskich działaczach społecznych i politycznych, uczonych i artystach, a także i archiwa rodzinne (np. Kościuszków, Sapiechów i Tyszkiewiczów). Po II wojnie

światowej zbiory tego muzeum uległy rozproszeniu. Część znalazła się w prywatnych rękach, część trafiła do zbiorów instytucji publicznych (na Litwie i Białorusi). W okresie międzywojennym nieliczne zbiory o charakterze archiwalnym znalazły się też w muzeach tworzonych ku czci i dla zachowania pamiątek po wybitnych artystach (np. Muzeum Adama Mickiewicza w Nowogródku czy Elizy Orzeszkowej w Grodnie). Sporo dokumentów prywatnej proveniencji związanych z białoruskimi działaczami politycznymi zgromadzonych zostało w Białoruskim Archiwum Emigracji, działającym przez kilkanaście lat okresu międzywojennego w Pradze. Niewielka ich część trafiła w 1945 r. do Moskwy wraz z aktami Rosyjskiego Zagranicznego Archiwum Historycznego w Pradze. Inne znalazły się w zasobach archiwów białoruskich. Co istotne, w archiwach osobistych znajdowały się dokumenty różnych białoruskich organizacji emigracyjnych z okresu rewolucji i okresu międzywojennego. Z kolei w tych drugich znajdowały się akta prywatnej proveniencji.

Ostatni, czwarty podrozdział rozdziału drugiego nosi tytuł *Gromadzenie i przechowywanie archiwów osobistych w BSRR w l. 1945–1991* (s. 70–83). Autorka rozpoczyna go od przypomnienia, jak wiele strat w zasobach białoruskich archiwów, zbiorach bibliotek i muzeów przyniosła II wojna światowa. Zasób archiwalny zmniejszył się blisko dwukrotnie. Straty te dotknęły oczywiście także archiwa osobiste. Do końca lat 50. XX w. główny wysiłek białoruskich archiwistów skoncentrowany był na poszukiwaniach i inwentaryzacji zachowanych archiwaliów. Ważnym aspektem była wymiana archiwaliów z archiwami rosyjskimi i litewskimi. W tym okresie można zauważyć zainteresowanie archiwów państwowych archiwaliami prywatnej proveniencji, w przeciwieństwie do czasu wybuchu II wojny światowej, kiedy to tego rodzaju materiałów zasadniczo nie gromadzono. W tym czasie pojawiły się w ich zasobach jednak głównie archiwa rodzinne (np. Radziwiłłów z Nieświeża w Archiwum Państwowym w Mińsku, Lubomirskich i Bułhaków w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Mińsku).

Bezspornie duży wpływ na zainteresowanie archiwaliami prywatnej proveniencji w środowisku białoruskich archiwistów miał aktywny udział ich przedstawicieli w międzynarodowych zjazdach (III Międzynarodowy Kongres Archiwów we Florencji w 1956 r. i obrady IV Międzynarodowej konferencji okrągłego stołu archiwów w Wiesbaden i Frankfurtu dwa lata później). Ich ukoronowaniem było utworzenie w 1960 r. Centralnego Państwowego Archiwum Literatury i Sztuki BSRR, przekształconego w 1976 r. w archiwum-muzeum. Bez wątpienia dużym krokiem naprzód w gromadzeniu przez archiwa państwowe archiwaliów prywatnej proveniencji było umieszczenie w uchwalonej 13 VIII 1958 r. ustawie o państwowym zasobie archiwalnym i sieci centralnych archiwów państwowych ZSRR zapisu o zakazie sprzedaży i kupna akt po uczonych i twórcach kultury. Na polu gromadzenia i zabezpieczania spuścizn archiwalnych, głównie po literatach, dużo zasług położyli tym czasie pracownicy Instytutu Literatury im. Janka Kupały przy AN BSRR.

Pod koniec lat 50. XX w. w wyniku akcji podjętej przez archiwa państwowe udało się zlokalizować wiele spuścizn archiwalnych przechowywanych w różnych instytucjach na terenie Białorusi. W latach 1970–1990 w wyniku poszukiwań prowadzonych na terenie całego ZSRR oraz innych krajów socjalistycznych na Białoruś wróciła spora grupa archiwaliów prywatnej proveniencji. Informacje na temat zgromadzonych w białoruskich archiwach państwowych i innych instytucji archiwów osobistych znalazły się w tomie 3 przewodnika po archiwach osobistych w repozytoriach ZSRR⁴.

W 1968 r. Głównej Bibliotece Akademii Nauk BSRR powierzono gromadzenie archiwów osobistych po uczonych i ludziach kultury. Jedną z pierwszych spuścizn przejętą przez oddział starodruków i rękopisów Biblioteki był fragment archiwum Władysława Syrokomli. Również Państwowa Biblioteka BSRR przejmowała archiwa osobiste różnych działaczy społecznych, kulturalnych i politycznych, jednak na tle innych instytucji gromadzących archiwa osobiste nie odgrywała wiodącej roli.

Archiwa państwowe na terenie Białorusi zaczęły aktywniej uczestniczyć w gromadzeniu archiwów osobistych dopiero od końca lat 70. XX w., chociaż już w okresie wcześniejszym pojawiły się w ich zasobach tego rodzaju archiwalia. Generalnie ich działalność ukierunkowana była na tworzenie archiwów osobistych oraz kolekcji, tworzonych ze szczątkowo zachowanych spuścizn. W 1978 r. przyjęto ustawę o ochronie i wykorzystaniu pomników historii i kultury, która przyczyniła się do aktywizacji środowisk archiwistów, bibliotekarzy i muzealników w zakresie ewidencjonowania archiwów osobistych. Część archiwaliów osobistych w oryginałach i kopiach przechowywanych było w muzeach poświęconych wybitnym działaczom kultury, nauki i polityki (tworzono je od lat 40. XX w.). Od 1943 r. działało Białoruskie Państwowe Muzeum Historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, które gromadziło w swoich zbiorach również archiwa osobiste uczestników II wojny światowej. Archiwa osobiste pojawiły się również w zbiorach Państwowego Muzeum BSRR (obecnie Narodowego Muzeum Historii i Kultury Białorusi), muzeach krajoznawczych, Państwowym Muzeum Historii Białoruskiej Literatury (od 1987 r.) i Państwowym Muzeum Historii Teatru i Muzyki (od 1990 r.).

Przełom lat 80 i 90. XX w. przyniósł kolejną falę zainteresowań archiwami osobistymi, które nabrały zupełnie nowego wymiaru w okresie transformacji ustrojowo-politycznej na Białorusi w tym okresie. Zaczęto poszukiwanie archiwów osobistych osób represjonowanych w czasach komunistycznych w archiwach urzędów bezpieczeństwa Białorusi. Dzięki pomocy wielu prywatnych osób i instytucji udało się też rewindykować dużą liczbę spuścizn archiwalnych białoruskich twórców kultury działających w XX w. poza granicami Białorusi (m.in. z Australii, Czechosłowacji, Polski, USA). Do najcenniejszych z nich należy bardzo bogate archiwum działacza emigracyjnego i wydawcy Dźmitrija Kasmowicza (1909–1991).

⁴ *Ličnye arhivnye fondy v [gosudarstvennyh] hranilišah SSSR: ukazatel'*, t. 3, M. 1980.

Stan zachowania archiwów osobistych współcześnie (s. 84–106) to tytuł trzeciego rozdziału recenzowanej pracy. Składa się on z trzech części, w których Autorka omawia stan zachowania dokumentów prywatnej proveniencji po kolei w: państwowych instytucjach Republiki Białorusi (archiwa, oddziały rękopisów bibliotek i muzeów), u osób prywatnych i w instytucjach społecznych na terenie Białorusi, w końcu przechowywanych poza jej granicami.

Omówienie stanu zachowania archiwów osobistych w instytucjach państwowych Autorka rozpoczyna od przeglądu zasobów archiwów państwowych i ich oddziałów. Najwięcej, bo aż 460 zespołów prywatnej proveniencji (archiwów osobistych, rodzinnych i kolekcji), przechowywanych jest w Białoruskim Państwowym Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki w Mińsku. Trafia tam corocznie kilkanaście spuścizn archiwalnych, przekazywanych w formie darowizny, bądź zakupu. Są one opracowywane i udostępniane, stanowiąc źródło badań nie tylko do dziejów literatury i sztuki Białorusi XIX i XX w. Drugim archiwum o charakterze centralnym, które w swoim zasobie zgromadziło dużą liczbę archiwaliów prywatnej proveniencji jest obecnie Narodowe Archiwum Republiki Białorusi (pod taką nazwą do 1995 r.). Swoją genezą sięga ono 1927 r., kiedy to utworzono Centralne Archiwum Rewolucji Październikowej BSRR. Już w latach 40. XX w. rozpoczęło ono gromadzenie dokumentów narodowych działaczy białoruskiej emigracji. Od połowy lat 70. rozpoczęto tam systematyczne gromadzenie archiwów osobistych. W roku 2008 w NARB zgromadzonych było 55 zespołów archiwalnych (spuścizn i kolekcji) działaczy partyjnych, państwowych i społecznych. Corocznie zasób NARB powiększa się o 4–5 archiwów osobistych (ok. 700 j.a.).

Archiwa osobiste przechowywane są również w zasobie Białoruskiego Państwowego Archiwum Naukowo-Technicznej Dokumentacji. Archiwum to utworzono w maju roku 1968 pod nazwą Centralnego Państwowego Archiwum Naukowo-Technicznej Dokumentacji BSRR. Pod obecną nazwą funkcjonuje od kwietnia 2004 r.⁵ Materiały prywatnej proveniencji zaczęto przyjmować do zasobu BPANTD od roku 1982. Znajduje się w nim obecnie 36 archiwów osobistych (w sumie ponad 3 tys. j.a.), twórcami których byli głównie: architekci, konstruktorzy i fizycy.

W zasobie Narodowego Historycznego Archiwum Białorusi (swoją genezą sięgającego 1919 r., a pod obecną nazwą funkcjonującego od grudnia 2000 r.⁶) przechowywanych jest obecnie 12 archiwów rodzinno-majątkowych (m.in. Bułhaków, Paskiewiczów, Plater-Zybergów, Radziwiłłów) oraz 4 archiwa osobiste. W Narodowym Archiwum Histo-

⁵ *Učreźdzenie «Belorusskij gosudarstvennyj arhiv naučno-techničeskoj dokumentacii» (BGANTD)*, <https://archives.gov.by/index.php?id=932050> (dostęp 11.10.2017 r.)

⁶ *Gosudarstvennoe učreźdzenie «Nacional'nyj istoričeskij arhiv Belarusi» (NIAB)*, <https://archives.gov.by/index.php?id=745474> (dostęp 11.10.2017 r.)

rycznym Białorusi w Grodnie (istnieje od roku 1940, pod obecną nazwą od 2001 r.⁷) przechowywane są tylko trzy zespoły rodzinno-majątkowe.

Ostatnie z archiwów centralnych, które w zasobie przechowuje materiały prywatnej proveniencji, to Białoruskie Państwowe Archiwum Kinofotofonodokumentacji (genezę sięgające roku 1941, pod obecną nazwą istnieje od 2001 r.)⁸. W jego zasobie przechowywanych jest 6 kolekcji stworzonych na bazie prywatnych materiałów archiwalnych.

Również państwowe archiwa obwodowe i rejonowe przechowują w swoich zasobach materiały archiwalne pochodzenia prywatnego. I tak w Państwowym Archiwum Obwodu Mińskiego w Mińsku zaczęto od 1978 r. tworzyć na bazie archiwaliów prywatnych działaczy, społeczników, artystów i uczonych z rejonu mińskiego kolekcję, która obecnie liczy 462 j.a., z lat 1917–2003. Składają się na nią materiały 51 osób. Z każdym rokiem objętość kolekcji zwiększa się o kilkanaście jednostek aktowych. Są one jednak dosyć rzadko kwerendowane. W innych archiwach obwodowych gromadzenie archiwaliów prywatnej proveniencji rozpoczęło się już na przełomie lat 50 i 60. XX w. W niektórych, w związku z niedużą liczbą archiwaliów prywatnej proveniencji, stworzono kolekcje (w archiwach brzeskiego, homelskiego i mohylewskiego obwodu). W Państwowym Archiwum Obwodu Witebskiego zgromadzono 36 zespołów o charakterze archiwów osobistych i 7 kolekcji. W Państwowym Archiwum Obwodu Grodzieńskiego zgromadzonych jest 5 archiwów osobistych i kolekcja z materiałami po 13 osobach. Objętość archiwów osobistych i kolekcji przechowywanych w archiwach obwodowych nie jest imponująca, waha się od 35 do 350 j.a.

W strukturze archiwów państwowych Białorusi od 1996 r. funkcjonują na poziomie obwodów państwowe archiwa organizacji społecznych (powstałe na bazie archiwów Komunistycznej Partii Białorusi), utworzone w Grodnie, Mohylewie i Homlu⁹. W ich zasobach zgromadzono jedną kolekcję i 5 zespołów o charakterze archiwów osobistych działaczy społecznych i politycznych.

Rejonowe archiwa państwowe zaczęły gromadzić archiwalia prywatnego pochodzenia już w latach 70. XX w. (archiwum w Rzeczy). Na większą skalę proces ten rozwinął się dekadę później, a kolejny renesans przeżył na początku XXI w. W sumie zgromadziły one 23 archiwa osobiste oraz 14 kolekcji. Nie są to zespoły duże, w przypadku archiwów osobistych ich objętość waha się od 8 do 108 j.a., kolekcje bywają nieco obszerniejsze.

⁷ *Gosudarstvennoe učreźdzenie «Nacional'nyj istoričeskij arhiv Belarusi v g. Grodno» (NIAB v g. Grodno)*, <https://archives.gov.by/index.php?id=221371> (dostęp 11.10.2017 r.)

⁸ *Učreźdzenie «Belorusskij gosudarstvennyj arhiv kinofotofonodokumentov» (BGAKFFD)*, <https://archives.gov.by/index.php?id=620917> (dostęp 11.10.2017 r.)

⁹ *Učreźdzenie «Gosudarstvennyj arhiv obšestvennyh ob"edinenij Mogilevskoj oblasti»*, <http://archives.gov.by/index.php?id=579526> (dostęp 30.11.2017 r.)

Współcześnie archiwa osobiste przechowywane są również w archiwach bieżących różnych państwowych urzędów i instytucji. Należą do nich między innymi Instytut Kulturoznawstwa, Etnografii i Folkloru oraz Muzeum Dawnej Kultury Białorusi. Posiadają w swoich zbiorach fragmenty archiwów osobistych czterech osób. Pojedyncze archiwa osobiste występują także w zasobie archiwum MSW Republiki Białorusi oraz Centralnym Naukowym Archiwum Narodowej Akademii Nauk Białorusi. Duży zbiór archiwów osobistych twórców białoruskiej kultury zgromadzono w utworzonym w 1994 r. Narodowym Muzeum Sztuki Republiki Białorusi. Ważną częścią tego zbioru są akta byłych dyrektorów Muzeum. Podsumowując, objętość i strukturę materiałów prywatnej proveniencji przechowywanych w państwowych archiwach Białorusi według stanu na 2008 r. można się doliczyć 512 archiwów osobistych, 40 archiwów rodzinnych, 15 archiwów rodowych, 40 kolekcji stworzonych w archiwach (z materiałami ponad 450 osób), 33 kolekcje stworzone przez osoby prywatne lub archiwa. Z ogólnej liczby 624 zespołów większość, bo aż 397, przechowywanych jest w Białoruskim Państwowym Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki. Autorka zaznacza, że nie wszystkie one zostały ujęte w przewodniku, stanowiącym drugą część recenzowanej publikacji.

Archiwalia prywatnej proveniencji przechowywane są nie tylko w archiwach, ale także oddziałach tzw. „rzadkich” ksiąg i rękopisów bibliotek i muzeów. W Centralnej Państwowej Bibliotece Akademii Nauk zgromadzono ponad 60 archiwów osobistych i kolekcję, w skład której wchodzi materiały 20 wybitnych przedstawicieli białoruskiej nauki, kultury i społeczników. Większość z nich jest opracowana i udostępniana, a pozyskane zostały drogą zakupu, ewentualnie darowizny. Dużo mniejszy zbiór prywatnych archiwaliów, dużo gorzej też opracowanych, zgromadzono w naukowo-badawczym oddziale wiedzy o książce w Państwowej Bibliotece Białorusi. Udostępnia się tam tylko dwa archiwa osobiste oraz zbiór archiwaliów utworzony ze spuścizny po 14 uczonych i działaczach kultury.

Ważną rolę w gromadzeniu archiwaliów prywatnej proveniencji odgrywają muzea. Co istotne, nie tylko te o charakterze centralnym, ale również mniejsze, gromadzące materiały dotyczące tylko jednego człowieka, np. muzea literacko-wspomnieniowe Janka Kupały i Jakuba Kołasy w Mińsku. Najwięcej osobistych materiałów osobistych zgromadziły jednak muzea centralne. W Białoruskim Państwowym Muzeum Historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w Mińsku corocznie przybywa ok. 500 jednostek inwentarzowych, a jego zbiory w zakresie archiwalnych pamiątek po uczestnikach II wojny światowej wynoszą ok. 6 tys. j.a. W Narodowym Muzeum Historii i Kultury Białorusi zgromadzono materiały osobistego pochodzenia sięgające XIX w. wielu przedstawicieli białoruskiej kultury, nauki, polityki gospodarki a nawet sportu. W Państwowym Muzeum Historii Teatru i Muzyki już w 1990 r. wykazano materiały archiwalne dotyczące ponad 420 osób. W Państwowym Muzeum Historii Białoruskiej Literatury w Mińsku zgromadzono ponad 10 kompletnych spuścizn archiwalnych przekazanych na przecho-

wanie przez samych twórców. Wiele materiałów prywatnej proveniencji znaleźć można również w Białoruskim Państwowym Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki w Mińsku i jego oddziałach. W Mińskim Obwodowym Muzeum Krajoznawczym w Mołodecznie zgromadzono materiały ponad 90 osób, sięgające początku XIX w. Nieco mniejsze zbiory przechowuje się w obwodowych muzeach krajoznawczych w Witebsku, Grodnie. Bardzo aktywnie na polu gromadzenia materiałów prywatnej proveniencji działa muzeum krajoznawcze w Brześciu, które rozpoczęło swoją działalność już w 1945 r. i zgromadziło ponad 4,5 tys. j.a. w większości osobistego pochodzenia.

Osobiste archiwa przechowywane są również w Białorusi przez osoby prywatne i instytucje społeczne. Największe zasługi w gromadzeniu archiwów osobistych z okresu najnowszej historii Białorusi ma Archiwum Najnowszej Historii, stworzone w 1996 r. w ramach społecznej humanitarnej inicjatywy Nasza Niwa. Zbiory zgromadzone w ramach Archiwum mają bardzo rozbudowaną strukturę, a zawierają one najogólniej materiały dotyczące działań zmierzających do odzyskania przez Białoruś pełnej niepodległości w XX w. Znaczną ich część stanowią oczywiście materiały prywatnej proveniencji. Inna społeczna inicjatywa, w której kręgu działalności jest gromadzenie archiwów osobistych, to Zjednoczenie Białorusinów Świata „Bačkauszczyna”. W 2005 r. przejęło między innymi spuściznę po białoruskim działaczu emigracyjnym Dźmitrze Kasmowiczu.

Materiały archiwalne prywatnej proveniencji przechowywane są także poza granicami dzisiejszej Białorusi. Spora ich grupa znajduje się w zbiorach krajów ościennych Białorusi. Autorka wymienia cenniejsze materiały prywatnej proveniencji zgromadzone na Litwie (Oddział Rękopisów Biblioteki wileńskiego Uniwersytetu, Oddział Rękopisów Centralnej Biblioteki Akademii Nauk Litwy, Państwowe Historyczne Archiwum Litwy), w Polsce (Oddział Rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Oddział Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego), w Rosji (między innymi Instytut Ruskiej Literatury w Petersburgu, Naukowo-Badawczy Oddział Rękopisów Rosyjskiej Państwowej Biblioteki), na Ukrainie, Łotwie i w Czechach.

Autorka zwraca uwagę na dużą rolę wydarzeń historycznych XIX i XX w., które przyczyniły się do rozproszenia archiwów osobistych dawnych mieszkańców terenów dzisiejszej Białorusi. Wśród tych wydarzeń szczególną uwagę zwraca na powstanie listopadowe, efektem którego była jedna z pierwszych fal emigracji wojskowych, artystów, działaczy społecznych i politycznych z terenów dawnej Rzeczypospolitej. Ważną inicjatywą było utworzenie w tym czasie w 1838 r. emigracyjnej Polskiej Biblioteki w Paryżu, która gromadziła również materiały rękopiśmienne, w tym i prywatnej proveniencji.

Archiwa osobiste osób wywodzących się z terenów dzisiejszej Białorusi przechowywane są na terenie USA. Są to najczęściej materiały emigrantów lub ich potomków, którzy przybyli na kontynent amerykański w XX w. Między innymi przechowywane są w Bibliotece Uniwersytetu Rutgersa, archiwum Uniwersytetu Massachusetts, Narodowym Archiwum w Waszyngtonie czy Instytucie Hoovera w Stanford. Bardzo ciekawe materiały

białoruskich działaczy narodowych przechowuje się przy cerkwi św. Jewrasii Połockiej w South River (New Jersey), gdzie przez długi czas znajdował się ośrodek działań białoruskiej emigracji związanej z Białoruską Centralną Radą (1943–1944). Materiały osobistej proveniencji można też znaleźć w społecznych i naukowych instytucjach tworzonych na terenie USA przez białoruską emigrację. Należą do nich chociażby Białoruski Instytut Kultury i Sztuki utworzony w 1951 r. czy Fundacja Piotra Kreczewskiego powołana w 1959 r. Archiwa osobiste, których twórcy pochodzili z terenów dzisiejszej Białorusi, znajdują się również na terenie Wielkiej Brytanii, przede wszystkim w Londynie. Działa tam Białoruska Biblioteka i Muzeum im. Franciszka Skaryny, której początki można datować na koniec lat 40. XX w., chociaż oficjalnie została powołana do życia 15 V 1971 r. W jej zbiorach zgromadzono dotychczas materiały białoruskich duchownych, artystów i działaczy polityczno-społecznych, mieszkających nie tylko w Wielkiej Brytanii. Prywatne materiały archiwalne żydowskich rodzin, które przybyły z terenów zachodniej Białorusi w I poł. XX w. do Kanady przechowywane są w Żydowskim Archiwum i Historycznym Towarzystwie Edmonton i Północnej Alberty. Białorusini, przybyli do Kanady tuż po II wojnie światowej, utworzyli w 1949 r. Zjednoczenie Białorusinów w Kanadzie, również działające na polu gromadzenia spuścizn po działaczach emigracyjnych. Niektórzy z nich, bądź ich spadkobiercy, przekazali swoje materiały na przechowanie do Narodowego Archiwum Kanady (właściwa nazwa: Biblioteka i Archiwum Kanady).

Czwarty rozdział recenzowanej pracy zatytułowano *Sposoby wykorzystania archiwów osobistych w badaniach naukowych* (s. 107–127). Podobnie jak wcześniejsze części pracy, również i ta została podzielona na podrozdziały, w tym przypadku trzy. Pierwszy z nich poświęcono zagadnieniom związanym z gromadzeniem, kompletowaniem, opracowaniem naukowo-technicznym, zachowaniem i wykorzystaniem archiwów osobistych. Autorka zwraca uwagę na duże problemy w gromadzeniu i scalaniu dokumentów prywatnego pochodzenia w ramach działalności białoruskich archiwów, bibliotek i muzeów, wynikające z braku tradycji gromadzenia i przechowywania archiwów osobistych wśród białoruskiej inteligencji. Duży wpływ na selektywność zgromadzonych materiałów odegrały też realia ustrojowe i wydarzenia polityczne XX w. Różnie też instytucje gromadzące tego rodzaju materiały podchodzą do ich wartościowania. Na przykład muzea większą uwagę skupiają na ich atrakcyjności wystawienniczej, w mniejszym stopniu zaś na wartość źródłową. Dużym problemem w korzystaniu z czasami bardzo cennych materiałów prywatnego pochodzenia zgromadzonych w muzeach jest ich zły stan opracowania (np. w Państwowym Historyczno-Archeologicznym Muzeum w Grodnie spuścizna nauczyciela i fotografa Romana Sołowja). Obecnie każda państwowa instytucja gromadząca prywatne spuścizny ma określony obszar zainteresowań (np. Narodowe Archiwum Republiki Białorusi gromadzi materiały społecznych i politycznych działaczy oraz naukowców). Duże rozproszenie materiałów osobistych między archiwami, muzeami i bibliotekami wymaga ścisłej współpracy między nimi, w celu pełnego ich zewidencjonowania i udostępniania.

Kolejnym istotnym problemem jest opracowanie naukowo-techniczne archiwów osobistych. Szczególnie jest on zauważalny w działalności muzeów, które, w przeciwieństwie do bibliotek, gromadząc archiwalia prywatnej proveniencji nie wypracowały własnych metod ich opracowania. Nowym problemem, przed którym stoją wszystkie instytucje gromadzące archiwalia prywatne, jest też ich gromadzenie i zabezpieczanie w formie elektronicznej. Zakres wykorzystania zespołów i kolekcji prywatnego pochodzenia zgromadzonych w różnych instytucjach na terenie Białorusi jest wielokierunkowy: wystawy, audycje radiowe i telewizyjne, edycje źródeł, naukowe publikacje.

Drugi podrozdział rozdziału czwartego nosi tytuł *Archiwa osobiste jako źródło historyczne* (s. 112–121). Autorka rozpoczyna w nim swoje rozważania od stwierdzenia, że archiwa osobiste gromadzone w archiwach, muzeach i bibliotekach Białorusi mają charakter bardzo często wybiórczy w zakresie zachowanych dokumentów. Zwraca uwagę na tzw. archiwa osobisto-urzędowe, w których brak archiwaliów o charakterze osobistym. Dlatego też uważa, że za archiwum osobiste można uznać w pełni takie, które w swoim zasobie zawiera „ацабістае ліставанне, дзённікі, мемуары” (s. 112). Dalej Autorka przedstawia, w zależności, najogólniej rzecz biorąc, od struktury i zawartości archiwów osobistych, typologię źródeł w nich występujących, osobno według kryteriów źródłoznawczych obowiązujących w historii i literaturoznawstwie. Stosując klasyfikację w aspekcie archiwoznawczym, wyróżnia następujące rodzaje źródeł w archiwach osobistych: biograficzne i zawodowej działalności, twórczej działalności, wspomnieniowe, korespondencję, majątkowo-gospodarcze (w tym gospodarstwa domowego), kolekcje, w końcu ikonograficzne (zdjęcia, portrety, rysunki). Autorka zwraca jednak uwagę również na źródła innego rodzaju, niż aktowego, występujące w archiwach osobistych: drukowane, audiowizualne. Zauważa w końcu, że archiwa osobiste tworzone obecnie w coraz większej mierze zawierać będą różnej postaci źródła w formie elektronicznej.

Trzeci podrozdział rozdziału czwartego nosi tytuł *Rekonstrukcja archiwów osobistych jako środek poszukiwań i zachowania* (s. 121–127). Autorka rozpoczyna go od stwierdzenia, że cechą charakterystyczną archiwów osobistych jest często niepełny stan ich zachowania, będący wynikiem chociażby celowego działania twórcy bądź jego spadkobierców, a co za tym idzie i rozproszenia. Niezbędnym działaniem w takim przypadku powinna być jego rekonstrukcja. W pierwszej kolejności może ona przybrać rolę informatora czy elektronicznej bazy danych (jako przykłady takich działań Autorka podaje bazę danych „Elita Ukrainy” i Zintegrowany System Informacji Archiwalnej „ZoSIA” stosowany w sieci polskich archiwach państwowych). Jako przykład realnej rekonstrukcji „archiwum osobistego” Autorka podaje utworzenie w 1898 r. Muzeum Murawiewskiego w Wilnie, w ramach którego zgromadzono dokumenty różnej proveniencji dotyczące działalności generał-gubernatora litewskiego Michała Murawiewa z l. 1863–1865. Autorka podkreśla duże znaczenie rekonstrukcji archiwów osobistych nie tylko dla badań nad twórcą i jego

archiwum, ale dużo szerszego ich spektrum. Jako przykład omawia szeroko losy rozproszonej spuścizny historyka Iwana Grygarowicza (1792–1852), w której zachowało się wiele jego nieopublikowanych prac w formie rękopisów i notatek.

Część pierwszą recenzowanej pracy wieńczy niezbyt obszernie zakończenie (s. 128–129).

Drugą, zdecydowanie obszerniejszą część, recenzowanej publikacji stanowi przewodnik (даведнік) po archiwach osobistych osób, najogólniej rzecz ujmując, które urodziły się na terenie dzisiejszej Republiki Białorusi, bez względu na fakt poczucia przynależności do białoruskiego narodu, niekoniecznie posługujących się językiem białoruskim, ale które wniosły wkład w szeroko rozumiany rozwój Białorusi jako państwa i narodu (s. 134).

We wstępie do Przewodnika Autorka odwołuje się do wcześniejszych publikowanych pomocy informacyjnych na temat archiwów osobistych z terenu Białorusi. Była to trzytomowa publikacja *Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР: указатель* (t. 1, 1962, t. 2, 1965, t. 3, 1980) oraz wydany w 2009 r. informator *Фонды и коллекции документов личного происхождения в государственных архивах Республики Беларусь: краткий справочник* (sost. Татьяна Иосифовна Седляревич).

Prace nad stworzeniem Przewodnika Autorka rozpoczęła w roku 2006. Gromadzone informacje na temat archiwów osobistych przyjęły postać bazy danych, w której pod koniec 2010 r. znalazły się informacje na temat materiałów ponad 1400 osób. Informacje zawarte w bazie danych gromadzono w ramach czterech bloków: dane biograficzne, dzieje archiwum osobistego, obecne miejsce przechowywania, zawartość. Dane zawarte w Informatorze dołączonym do recenzowanej publikacji są aktualne, w odniesieniu do archiwów archiwów obwodowych, rejonowych i muzeów na terenie Białorusi, na 1 I 2008 r. W przypadku pozostałych instytucji wymienionych w informatorze, a jest ich w sumie ponad 100, dane aktualne są na dzień 1 I 2010 r.

Ze względu na liczbę zebranych informacji odnośnie poszczególnych archiwów osobistych Autorka zastosowała w Informatorze dwie formy wpisów: pełne i skrócone. Pełny opis zawiera takie informacje jak: imię, nazwisko, patronimik, daty biograficzne, miejsce urodzenia, obszary działalności i zainteresowań twórcy archiwum, informacje na temat dziejów archiwum (miejsce przechowywania, forma nabycia, czas opracowania, stan zachowania, przypuszczalne ewentualne inne obecnie miejsca przechowywania), informacje na temat odnalezionych materiałów (nazwa instytucji, nazwa zespołu, jego rodzaj – w przypadku, kiedy archiwum osobiste nie ma charakteru samodzielnego zespołu, np. stanowi część kolekcji lub zbioru), liczba inwentarzy, liczba i sygnatury jednostek inwentarzowych, daty skrajne zachowanych dokumentów, krótka charakterystyka rzeczowa. Poszczególne opisy archiwów są uzupełnione publikacjami na ich temat.

W formie skróconej pominięto, w przeciwieństwie do pełnego opisu, informacje o historii archiwum i odwołania do jakichkolwiek publikacji z nim związanych. Wynika to z faktu, że w formie skróconej Autorka przedstawia nieduże archiwa osobiste działaczy lokalnych, które zachowane są najczęściej w archiwach rejonowych, obwodowych i muzeach krajoznawczych. Często występują one w strukturze innych większych zespołów i kolekcji. Niektóre ze zidentyfikowanych archiwów osobistych, ze względu na niewielkie rozmiary (poniżej 5 j.a.), mające charakter szczątkowy, zostały tylko wspomniane i ujęte w ramach większych zespołów, co odnotowano w indeksie osobowym.

Na zakończenie wstępu do Przewodnika Autorka zastrzega, że informacje przez nią zebrane nie pretendują do kompletnego zestawienia danych na temat białoruskich archiwów osobistych. Mają być raczej podstawą do kompletowania informacji na ich temat w przyszłości.

Przewodnik (s. 137–375) zawiera niekreśloną przez Autorkę liczbę opisów archiwów osobistych, brak bowiem numeracji przy opisach jednostkowych. Archiwa zestawione zostały w porządku alfabetycznym. Zgodnie z zapowiedzią we wstępie do Przewodnika Autorka opisuje archiwa w różnym stopniu szczegółowości, stosując jednak podobne rozwiązania techniczne przy wszystkich opisach, co znacznie ułatwia szybkie wyszukiwanie jednostkowych informacji.

Podnosząc bardzo duży wysiłek włożony w przygotowanie przewodnika i doceniając jego wyjątkową wartość informacyjną, należy uznać, że Autorka recenzowanej pracy postanowiła zawrzeć w niej zbyt dużo wątków. Uwaga ta odnosi się oczywiście do pierwszej, narracyjnej części pracy. Wydaje się bowiem momentami, czytając poszczególne jej części, że stanowią one formę przejściową między przyczynkiem a próbą monografii. W ten sposób czytelnik wprowadzany jest najpierw w kwestie szczegółowe, na przykład opis gromadzenia archiwów osobistych przez poszczególne instytucje, by po chwili trafić na uwagi natury bardzo ogólnej, dotyczące aspektu ustrojowego. Oczywiście istnieje między nimi związek, ale odnieść można wrażenie, że Autorka nie do końca panuje nad zrównoważonym przytaczaniem faktów natury ogólnej i szczegółowej. Dla czytelnika nie znającego szczegółowych realiów ustrojowych Białorusi, a ogólniej całego ZSRR, problemem może być właściwe interpretowanie skrótów i skrótowców często stosowanych przez Autorkę, szczególnie w odniesieniu do nazw różnego rodzaju instytucji. Co prawda publikacja zawiera słownik skrótów, jest on jednak na pewno niepełny. Pewien niedosyt pozostawia również brak nieco konkretniejszej próby zdefiniowania przez Autorkę terminu 'archiwum osobiste', jak również wyraźnego rozdziału archiwum osobistego od innych form archiwów prywatnej proveniencji (np. rodzinnego, czy zbioru). Stąd też zapewne Autorka dosyć często przywołuje w swojej pracy przykłady dziejów archiwaliów różnej proveniencji prywatnej, nie mających charakteru archiwów osobistych. Co jest bardziej zrozumiałe, Autorka nie definiuje również konkretnie kategorii archiwotwórców spuścizn archiwalnych ujętych w przewodniku.

Za niedogodność formalną w korzystaniu z publikacji należy uznać również brak numeracji rozdziałów i podrozdziałów.

Krzysztof Syta

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

ksyta@umk.pl

ORCID ID: 0000-0002-9466-1525

■ Bibliografia

Belorusskij gosudarstvennyj universitet. „Docent Ivanova Ol’ga Sergeevna.” Dostęp 29.10.2017. <https://www.bsu.by/main.aspx?guid=198931>.

Belorusskij naučno-issledovatel’skij centr elektronnoj dokumentacii. „Učreždenie «Belorusskij gosudarstvennyj arhiv naučno-tehničeskoj dokumentacii» (BGANTD).” Dostęp 11.10.2017. <https://archives.gov.by/index.php?id=932050>.

Belorusskij naučno-issledovatel’skij centr elektronnoj dokumentacii. „Gosudarstvennoe učreždenie «Nacional’nyj istoričeskij arhiv Belarusi» (NIAB).” Dostęp 11.10.2017. <https://archives.gov.by/index.php?id=745474>.

Belorusskij naučno-issledovatel’skij centr elektronnoj dokumentacii. „Gosudarstvennoe učreždenie «Nacional’nyj istoričeskij arhiv Belarusi v g. Grodno» (NIAB v g. Grodno).” Dostęp 11.10.2017. <https://archives.gov.by/index.php?id=221371>.

Belorusskij naučno-issledovatel’skij centr elektronnoj dokumentacii. „Učreždenie «Belorusskij gosudarstvennyj arhiv kinofotofonodokumentov» (BGAKFFD).” Dostęp 11.10.2017. <https://archives.gov.by/index.php?id=620917>.

Belorusskij naučno-issledovatel’skij centr elektronnoj dokumentacii. „Učreždenie «Gosudarstvennyj arhiv obščestvennyh ob’edinenij Mogilevskoj oblasti». ” Dostęp 30.11.2017. <http://archives.gov.by/index.php?id=579526>.

Ličnye arhivnye fondy v [gosudarstvennyh] hraniliščah SSSR: ukazatel’, t. 3. M: Kniga, 1980.

Suchodolski, Witold. „Organizacja archiwów w Rosji sowieckiej.” *Archeion* 3 (1928): 71–83.